

УДК 801.8:001.891

Трищук О. В.,

*доктор наук із соціальних комунікацій, професор, завідувач кафедри
видавничої справи та редагування Видавничо-поліграфічного інституту
Національного технічного університету України «КПІ»*

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ТЕКСТУ

Розглядаються основні категорії науково-інформаційного тексту, їх взаємодія та взаємозумовленість. Доводиться необхідність дискурсивного підходу до вирішення суттєвого змісту текстових категорій, який передбачає їх пов'язування з продуцентом і реципієнтом та прагматикою тексту як невід'ємною рисою комунікації.

Ключові слова: дискурс, науково-інформаційний текст, категорія тексту, інформативність, цілісність, зв'язність

Постановка проблеми. Для успішного виконання завдань із удосконалення науково-інформаційного тексту редакторові необхідно знати теорію й практику науково-інформаційної діяльності. Водночас він має цілковито усвідомлювати сутність тексту. Адже «не можна говорити про будь-який об'єкт, не назвавши і не пояснивши його категорій» [19, с. 80]. На їх дослідження як «максимально узагальнених фундаментальних понять, що відтворюють найбільш суттєві, закономірні зв'язки і відношення реальної дійсності й пізнання» [4, с. 77], спрямували зусилля багатьох науковців. При цьому розгляд текстових категорій здійснюється в різних аспектах (лінгвістичному, літературознавчому, культурологічному тощо) з не завжди належним, як справедливо зазначає А. П. Загнітко, урахуванням синтетично-аналітичного статусу тексту в мовленнєвій комунікації [5, с. 474], що є однією з причин відсутності їх викінченого опису. Для долучення тієї чи іншої властивості до категорій тексту пропонується враховувати передусім значущість її ролі з-поміж інших подібних ознак незалежно від специфічності цієї категорії для тексту, а вже потім — змістовий бік явища (необхідно, щоби деякий комунікативно-змістовий інваріант категорії тексту, для якого характерна семантична варіативність, реалізувався в тексті за допомогою системи різнорівневих елементів) та формальну його сторону з використанням критеріїв форми, значення і функції тощо [18, с. 25].

Зокрема, І. Р. Гальперін вирізняє такі категорії, як інформативність, членованість, континуум, когезія, перспекція, модальність, інтеграція та завершеність, Х. Ізенберг — лінійну послідовність, лівобічні межі, відносну завершеність і зв'язність [7, с. 48]. М. М. Кожина виділяє категорії функціонально-семантичної акцентності, оцінки, гіпотетичності, логічності, авторизації [10, с. 36].

У роботах інших дослідників йдеться про категорії перед- і постстагнації, художнього простору і часу, підтексту, ініціальності/неініціальності, образу автора та багато інших. Останню, на наш погляд, не варто виділяти, оскільки її, як і категорію читача, можна вважати результатом «взаємодії всіх чи майже всіх категорій тексту» [3, с. 25].

Неоднорідними є також запропоновані різними науковцями і школами класифікації категорій тексту, оскільки, як зазначає З. Я. Тураєва [19, с. 81], в їхній основі лежать різноманітні критерії: семантичні й структурні, прагматичні й функціональні, облігаторні й факультативні, ознаки, притаманні тексту як лінгвістичному об'єктові, й ознаки, що характеризують екстралінгвістичну ситуацію породження тексту. Сама дослідниця пропонує розмежувати текстові категорії на дві групи: структурні та змістові, або концептуальні і при цьому вказує на умовність такого поділу, оскільки всі вони мають як змістову, так і формальні сторони. До першої групи вона відносить зчеплення, інтеграцію, прогресію/стагнацію, до другої — образ автора, художній простір і час, інформативність, причинність, підтекст тощо. В. І. Карасик поділяє категорії тексту вже на чотири групи:

- конститутивні, які дозволяють відрізнити текст від не тексту (відносна оформленість, тематична, стилістична та структурна єдність і відносна змістова завершеність);

- жанрово-стилістичні, що характеризують тексти за функціональними різновидами мовлення (стильова належність, жанровий канон, клішованість, ступінь амплікації/компресії);

- змістові (семантико прагматичні), що розкривають значення тексту (адресність, образ автора, інформативність, модальність, інтерпретативність, інтертекстуальна орієнтація);

- формально-структурні, які характеризують спосіб організації тексту (композиція, членування, когезія) [8, с. 188].

Аналіз цього не вичерпаного переліку свідчить про те, що «під категоріями тексту розуміються різні окремі (обов'язкові і факультативні) ознаки, які зводяться до рангу категоріальних» [15, с. 5], що не сприяє виділенню найсуттєвіших та обов'язкових ознак тексту, на які повинен звертати увагу редактор насамперед. На думку О. О. Борискіної, існуючі розбіжності в списках категорій тексту зумовлені також складністю мовленнєвої категоризації, її наївністю та стихійністю [2, с. 6].

Проте основною причиною розбіжностей в оцінюванні статусу категорій тексту є те, що за основу аналізу, як справедливо зазначає О. А. Селіванова, береться фокус тексту як матеріального субстрату. При цьому фокус «поза текстом» або описується окремішньо, або зливається з ним, проектуючи його на внутрішньотекстові відношення [16, с. 192].

Саме тому потрібен дискурсивний підхід до з'ясування суті такого явища, як категорія тексту. За такого підходу категорія тексту трактується як об'єктивна суттєва властивість, зумовлена його функціонуванням у комунікативному процесі, як засіб узгодження діяльностей комунікантів, «пов'язаних через текст відношеннями взаємодії» [9, с. 7–8] — цілеспрямованого, мотивованого, активного процесу «прийому і (або) видачі повідомлення, організованого соціально відпрацьованими засобами (мова) і способом (мовлення) формування й формулювання думки в спілкуванні людей один з одним» [6]. Оскільки всі категорії тексту працюють на створення максимально сприятливих передумов для реального узгодження комунікативної діяльності адресата з «моделлю, що її вкладає в текст відправник повідомлення» [9, с. 18], тобто на досягнення корисного результату комунікації, то вони підпорядковуються загальному призначенню тексту.

Результати. Розуміння науково-інформаційного тексту як продукту дискурсу передбачає пов'язування тексту з комунікативною ситуацією, яка «не може бути однобічно схарактеризована або лише як «ситуація передачі інформації, або як ситуація розуміння/нерозуміння» [13, с. 91]. Це є результатом спільної дискурсивної діяльності комунікантів. Тому категорії тексту належить пов'язувати як з його продуцентом, дискурсивна діяльність якого спрямована на пізнання, осмислення, короткий виклад основного змісту первинного твору, адекватну передачу концепції першоджерела та вибудовування ідеальної моделі діяльності з цим текстом адресата, так і з реципієнтом, що повинен мати деякий досвід сприймання науково-інформаційного тексту для того, щоб, усвідомивши інтенції як його продуцента, так і автора першоджерела, адекватно декодувати висловлене.

Водночас їх потрібно пов'язувати також і з прагматикою тексту як однією з його основоположних сутностей, невід'ємною рисою комунікації — адже будь-який текст завжди створюється для здійснення тієї чи іншої мети, за відсутності якої він втрачає статус комунікативної одиниці. Починаючи роботу над створенням науково-інформаційного тексту й ставлячи при цьому собі за мету адекватно передати основний зміст і концепцію першоджерела, інформатор (продуцент науково-інформаційного тексту) зазвичай не замислюється над тим, яку саме текстову категорію він використовує, для чого потрібна та чи інша категорія і які мовні засоби слугують для її реалізації. Не замислюється над вибором категорії тексту і над мотивом, «який визначає характер, послідовність і зміст мовленнєвомисленнєвих дій, направлених на створення тексту» [17, с. 58] також і читач. Проте ці питання обов'язково мають зацікавити редактора, який прагне активувати в свідомості читача певні смисли, добитися розуміння того, що хотів йому повідомити автор первинного твору.

Вибір категорій тексту та оптимальних засобів для знакової реалізації зумовлений загальними ознаками науково-інформаційного жанру: високою інформативністю, лаконічністю, точністю, нормованістю і коригується нормативними умовами комунікативної ситуації. Він здійснюється інформатором з обов'язковим урахуванням передбачуваного читача, його знань і здібностей як отримувача інформації, з прогнозуванням реакції читача на мовну реалізацію вираження текстової категорії і пристосовуванням тексту до його потреб.

Водночас відбір категорій тексту залежить від особистісних характеристик і мовленнєвої компетенції інформатора, зумовленої знаннями ситуації спілкування, норм функціонального стилю, навичками, набутими в наслідок багаторазового повторення в типових ситуаціях. Досвід, що актуалізується інформатором миттєво й машинально, знаходить вираження в усталених на всіх рівнях мовної системи засобах — клішованих виразах, стійких формулюваннях, стандартних конструкціях. Він формує також і мовні вподобання продуцента науково-інформаційного, який має свої пресупозиції, індивідуальні характеристики, що проявляються, хоче він цього чи ні, як прагматичні елементи вторинного тексту, неминучий «фоновий шум» інформатора. При цьому інформатор і редактор повинні намагатися скоротити цей шум до мінімуму.

Між категоріями первинного і вторинного текстів немає повного ізоморфізму. Категорії, що виділяються в науково-інформаційних текстах, дещо відрізняються від категорій, виділених у первинних текстах, за номенклатурою та за характером мовних засобів, задіяних у їх формуванні. Зокрема, первинним творам із гуманітарних дисциплін може бути властивий підтекст, який для вторинного жанру зовсім не характерний. Лаконічність не є визначальною для первинних текстів. Тоді як обмеження, накладені на обсяг науково-інформаційного тексту, коли максимум необхідної інформації виражається мінімумом мовних засобів, роблять лаконічність однією з основних категорій тексту вторинного жанру.

Інформативність як основна категорія будь-якого первинного тексту для науково-інформаційного є провідною, оскільки з погляду домінантної комунікативної функції він належить до текстів власне інформативного типу. Інформативність притаманна науково-інформаційним текстам не іманентно, а виникає під час їх сприймання конкретним читачем і значною мірою залежить від його інформаційних потреб. Якщо в читача є потреба в ретроспективній узькотематичній інформації чи інформації систематизованого або проблемного характеру, яку здатен задовольнити, як правило, тільки первинний документ, то науково-інформаційний текст буде для нього малоінформативним. Але якщо читач звертається до цього тексту з метою отримати поточну широкотематичну інформацію й ознайомитися з останніми досягненнями тієї суміжної галузі, до

якої науково-інформаційний текст відноситься, а сам не є в ній фахівцем, то вважатиме такий текст інформативним, оскільки той виконуватиме пізнавальну функцію та слугуватиме заміною першоджерела. Потреба цього читача може бути задовільнена навіть окремим фрагментом науково-інформаційного тексту.

Умовою успішної реалізації цієї категорії, як і решти інших, є її функціонування в комплексі з іншими категоріями. Щойно розглядаються особливості однієї категорії, у дію вступають інші. Зокрема, досить чітко простежується взаємний вплив інформативності та зв'язності. Наприклад, в індикативних рефератах, представлених структурами із паралельною зв'язністю компонентів, кожне речення, будучи безпосередньо пов'язаним з гіпертемою, зосередженою в заголовній частині, представляє лише нову інформацію. Тематична частина в цих реченнях зазвичай відсутня, що сприяє значному скороченню мовних засобів та підвищенню інформативності тексту. Тобто зв'язність забезпечує виконання науково-інформаційним текстом його інформативної функції, оскільки з точки зору інформативності він увесь є тематичним відносно до його гіпертеми, вираженої в заголовній частині. Завдяки зв'язності заповнюються смислові прогалини в змісті науково-інформаційного тексту і як результат підвищується його інформативність.

Пов'язаними та взаємозумовленими в науково-інформаційному тексті є категорії зв'язності й цілісності. Без зв'язності текст як функціональне ціле є немислимим. І тільки той текст вважається зв'язним, який є цілісною послідовністю речень, пов'язаних за смыслом в межах загального задуму. Зв'язок зазначених категорій, який закономірно склався в «історії формування текстів із функціонально-стильовою визначеністю і системністю» [11], породжує безкінечну кількість індивідуальних ознак.

Іноді термін «зв'язність» вживають як синонімічний до терміна «цілісність». Проте більшість науковців розмежовують ці поняття, справедливо вважаючи при цьому, що «зв'язність зазвичай є умовою цілісності, але цілісність не може повністю визначатися через зв'язність» [1, с. 51].

Науково-інформаційний текст сприймається як цілісний, якщо в ньому збалансовано всі його частини: у заголовку і першому реченні заявлена вирішувана в першоджерелі проблема, що виступає в ролі відправного елемента дослідження; у середній ланці подається коротка характеристика завдань і те, наскільки глибоко вони висвітлені в первинному творі; у фінальній частині наявні результати реалізації поставлених завдань. Тобто, цілісність науково-інформаційного тексту — це висвітлення висунутої в першоджерелі проблеми, показ в усіх його частинах того, як вона розв'язана. Це послідовність у розвитку думки з послабленим часовим моментом, коли зміст повідомлення подається не в розвитку, а як констатація факту.

Сутність феномена цілісності полягає в ієрархічній організації програм мовленнєвих висловлювань, які реципієнт використовує для сприймання того чи іншого тексту. Зовнішні (мовні і мовленнєві) ознаки цілісності стають для реципієнта сигналами, що дозволяють йому, не доходячись повного сприймання тексту, прогнозувати його межі, обсяг, змістову структуру та використовувати ці дані для полегшення адекватного сприймання [20, с. 165]. Сприймання певного фрагменту повідомлення залежить від сприймання цілісного тексту.

Завдяки цілісності науково-інформаційного тексту не тільки пришвидшується та покращується декодування закладеної інформації, а й підвищується його інформативність. Досягненню цілісності тексту й реалізації її зв'язку з інформативністю сприяє членованість — характерне для семантичної організації короткого науково-інформаційного тексту дозування інформації, що унеможливує «великі за обсягом переліки, поширені описи з багатьма деталями, які перенасичені різноманітною семантикою й розпорозують увагу» [12, с. 7]. Стабільна членованість науково-інформаційного тексту дозволяє сконцентрувати увагу читача на найбільш значущих моментах змісту першоджерела і сприймати інформацію логічно впорядковано, виділяючи ланцюжок: завдання — процедура аналізу — результат. Проте нерідко в науково-інформаційних текстах можна спостерігати відхід від зазначеної стандартизованої структурної моделі, що можна пояснити різними причинами. Однією з них є відсутність у первинному творі, на базі якого створено вторинний текст, якоїсь із ланок композиційно-мовленнєвої організації змісту — наприклад, висновкової частини. Інша причина пов'язана з дотриманням інформаторами неправомірної, на наш погляд, точки зору, згідно з якою прості та складні автосемантичні речення науково-інформаційного тексту є розірваними, роз'єднаними структурно й інтонаційно, хоча в смисловому відношенні вони становлять єдність, і внаслідок цього будь-які перестановки речень є для його структури безболісними [14, с. 9–10]. Утім, легка членованість тексту і вільні перестановки речень у його межах свідчать про недолугість їхньої структури. Якщо під час викладу основних аспектів змісту не керуватися принципом дотримання структури первинного документа, який передбачає збереження в науково-інформаційному тексті логіки автора першоджерела або послідовний виклад смислових аспектів залежно від їх значущості, то це може призвести до порушення смислової єдності й цілісності науково-інформаційного тексту. «Членованість тексту є одним із засобів забезпечення його цілісності, а цілісність передбачає об'єднання в єдине ціле окремих частин» [15, с. 8]. Сполученість категорій цілісності, зв'язності та членованості зумовлює процес упорядкування та взаємодії всіх компонентів науково-інформаційного тексту, визначений основним

комунікативним завданням передачі найсуттєвішої інформації про зміст першоджерела.

Висновки. Отже, категорії, будучи властивими науково-інформаційному творові, характеризують його як цілісну мовленнєву систему й дозволяють віднести поряд з іншими мовленнєвими утвореннями до класу текстів.

Оскільки вони пов'язані з функціонуванням тексту в мовленнєвій комунікації, то описувати їх потрібно з урахуванням екстралінгвістичних факторів, які її супроводжують, тобто ситуацію спілкування. Ситуація спілкування як сукупність елементів, присутніх у свідомості інформатора і в об'єктивній дійсності, накладає обмеження на вживання мовних засобів. Вибір мовних засобів для формування текстових категорій зумовлений значною мірою також і тезаурусом комунікантів, зокрема особистісними рисами інформатора, його здатністю орієнтуватися на досвід отримувача тексту, його компетенцію, фонові знання, які забезпечують розуміння тексту.

Працюючи над удосконаленням науково-інформаційного тексту, редактор має добре усвідомлювати інтенціональне обґрунтування використання основних текстових категорій, розуміти для чого кожна з них потрібна інформаторові та чому під час створення тексту він вибирає ту чи іншу її форму. При цьому він має зважати на комунікативний ефект, який виникає внаслідок реалізації цієї конкретної категорії.

Добре розуміючи суть основних категорій науково-інформаційного тексту, досвідчений редактор не нехтує жодною з них у практичній роботі, що дозволяє йому усвідомлювати основну мету редагування не лише як опрацювання мови і стилю, а значно ширше і глибше й тому відразу помічати суттєві недоліки документа.

Література:

1. *Аспекты общей и частной лингвистической теории текста.* — М. : Наука, 1982. — 192 с.
2. *Борискина О. О.* Теория языковой категоризации: национальное языковое сознание: национальное языковое сознание сквозь призму криптокласса / Борискина О. О., Кретов А. А. — Воронеж : ВГУ, 2003. — 211 с.
3. *Воробьева О. П.* Текстовые категории и фактор адресата / О. П. Воробьева. — К. : Вища школа, 1993. — 200 с.
4. *Горский Д. П.* Краткий словарь по логике / Д. П. Горский. — М. : Просвещение, 1991. — 208 с.
5. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики. Синтаксис / А. П. Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2001. — 662 с.
6. *Зимняя И. А.* Лингвopsихология речевой деятельности / И. А. Зимняя. — М.—Воронеж : МПСИ, 2001 — 432 с.

7. *Изенберг Х.* О предмете лингвистической теории текста / Х. О. Изенберг // Новое в зарубежной лингвистике. — М. : Прогресс, 1978. — Вып. 8. — С. 43–56.
8. *Карасик В. И.* О категориях дискурса / В. И. Карасик // Языковая личность: социолингвистические и эмотивные аспекты : Сб. науч. тр. — Волгоград-Саратов : Перемена, 1998. — С. 185–197.
9. *Князева Е. Г.* Коммуникативная природа иерархии как категории текста. Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е. Г. Князева. — М. : ВКИ, 1989. — 21 с.
10. *Кожина М. Н.* О функциональных семантико-стилистических категориях текста / М. Н. Кожина // Филологические науки. — 1987. — № 2. — С. 35–41.
11. *Котюрова М. П.* Морфология категориальной сферы научного текста / М. П. Котюрова // Изменяющийся языковой мир. Материалы междунар. конференц. — Перм : ПермГУ, 2001. — Интернет ресурс : <http://language.psu.ru>.
12. *Крапива Ю. В.* Коротка журнальна стаття як тип тексту (на матеріалі української, англійської та російської мов). — Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ю. В. Крапива. — Харків : Харківський НУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. — 20 с.
13. *Милевская Т. В.* Дискурс, речевая деятельность, текст / Т. В. Милевская // Теория коммуникации и прикладная коммуникация. Вестник Российской коммуникативной ассоциации. / Сб. науч. тр. — Вып. 1. — Ростов н/Д : ИУБиП, 2002. — С. 88–91.
14. *Миронова В. Ю.* Лингвистическая характеристика речевого жанра научно-технического реферата (на материале немецких научно-технических реферативных журналов) / В. Ю. Миронова. — М. : МГПИИЯ им. М. Тореза, 1975. — 37 с.
15. *Мороховский А. Н.* К проблеме текста и его категорий / А. Н. Мороховский // Текст и его категориальные признаки : Сб. научн. тр. — К. : КГПИИЯ, 1989. — 160 с.
16. *Селиванова Е. А.* Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е. А. Селиванова. — К. : Брама, 2004. — 336 с.
17. *Сидоров Е. В.* Проблемы речевой системности / Е. В. Селиванова. — М. : Наука, 1987. — 140 с.
18. *Сребрянская Н. А.* Статус дейктических проекций в художественном тексте / Н. А. Сребрянская // Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация», 2005. — № 1. — С. 24–27.
19. *Тураева З. Я.* Лингвистика текста (Текст: структура и семантика) / З. Я. Тураева. — М. : Просвещение, 1986. — 127 с.
20. *Тхорук Л.* Психологічні особливості сприймання мовлення / Л. Тхорук // Соціальна психологія. — 2005. — № 2 (10). — С. 160–166.

Abstract. The basic categories of the abstract text, their interaction and interconditionality are considered. It is possible to define the necessity of the discourse approach to the basic maintenance of text categories which defines their communication with the author, the reader and pragmatics of the text as the integral of the communications.

Keywords: discourse, category of the text, informativity, integrity, connectivity